

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦИСТСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ І ПРОПАГАНДИ

Однією з важливих проблем вивчення історії Голокосту є дилема між науковим підходом і процесом емоційного переживання.

Особливо це стосується вивчення німецьких документів, ідеології нацизму, антисемітизму. Філософи, психологи, історики, літератори намагаються зрозуміти загадку маніакального антисемітизму, який почався в давньому світі і продовжується до сьогодні.

Дослідник нацистської ідеології французький філософ А. Безансон пише: “Нацистська мораль вимагає наслідувати порядок, який вказаний природою. Але природний порядок не впізнаний спостереженням, він виводиться з ідеологічного знання. Поліс “добра” представлений “білою расою”, поліс “зла” – “єврейською расою”... Проте тут все брехня. “Рас”, як їх розуміли нацисти, не існує. Не існує й “рослого білявого арійця”, навіть якщо можна уявити рослих білявих німців. Й “єврея”, як вони його розуміли, не існує, тому що створений нацистами расовий образ лише випадково збігається зі справжнім національним виглядом народу біблійного Заповіту.”¹

У той же час, звичайно, нацисти намагалися перевести “нову расову дійсність” на рейки більш-менш пристойної і зрозумілої для пересічного німця (й європейця) мови. Задля того треба було причепити до “неповноцінного” зрозумілі звинувачення й штампи.

Для людини, що знайома з тематикою Голокосту безцінними є приклади нацистської пропаганди, яка трактує євреїв як недовзначних більшовиків й енкаведистів. Нацисти відмінно володіли мовою пропаганди. Збірник О. Круглова це чудово демонструє. Й під час прочитання цих документів виникає відчуття (яке саме розроблюють ті, хто займається ревізією Голокосту), що німці усіляко намагалися розв’язати єврейське питання якомога гуманними методами, однак самі євреї цьому противилися, а тут ще додавалися небезпеки воєнного часу, некультурність українських антисемітів й т.д. і т.п. Саме тому нацисти змушені були почати винищення євреїв. Ми з вами розуміємо, що все це пропаганда. Однак тон документів настільки “чесний”, настільки зовнішньо бездоганий,

що сумніви у здатності німців піти на повне знищення євреїв (які й без того є присутніми, тому що важко собі уявити таке не уявне завдання, що його ретельно виконував один з культурних народів Європи), так от – сумнів цей зростає.

Як співчутливо вони брешуть: “Німецькі солдати звернули увагу на те, що в одному будинку в неможливих умовах замкнені єврейські діти у віці від декількох місяців до 5 або 6 років, чиїх батьків начебто розстріляно...”, і далі: “В зв’язку із тим, що не було жодного німецького нагляду, я поставив вимоги до солдатів, щоби більш ніхто, особливо ніхто з населення, не входив до хати, щоби про це більш не було розмов...” (документ №1.39, с. 52-53). Як вони віщають про помсту за злочини НКВД: “...відплату за вбивство... українців за допомогою взводу поліції і взводу вермахту було розстріляно 1160 євреїв” (документ № 1.16, с. 29) “... виходячи з інтересів продовження робіт утрималися від розстрілу цих євреїв й вирішили ліквідувати лише єврейське керівництво...” (документ №1.57, с. 67) Потім їх так само розстріляють, як і інших. Як хитро – про “єврейську небезпеку” влітку 1941. ”Як вже повідомлялось, було заарештовано єврея у віці 12 років, котрий стріляв по авто оперативної команди 4а. Всі намагання схопити можливих інспіраторів зазнали поразки. Як відплату знову буде проведено акцію проти євреїв” (документ №1.21, с. 34)².

Як примітивно – про кулемети, знайдені в синагогах. Які синагоги після 30-х? Вони давно вже були перетворені на клуби, військомати, у планетарії. Трапляються безглузді вигадки про євреїв, які начебто бігли з румунської зони окупації – в німецьку! З точністю до навпаки – до румунської бігли. Коли читаємо німецькі документи, відразу ж відчуваємо деяке відторгнення і в той же час – надзвичайну цікавість до разючих фактів, що в них наведено. Виникає питання – чи то факти?

У документах нацисти, дегуманізуючи євреїв, усіяло роблять з них більшовиків, енкаведистів, чекістів, катів й т.д. і т.п. Зрозуміло, для здорової у моральному відношенні людини належність, наприклад, якогось народу до ісламу, або до конвойних ГУЛАГу, або до осібної мови, не можуть бути ґрунтом для розстрілу дітей. Однак для людини, яка росла в режимі радянської вимоги – “пошуку ворогів”, пропаганда нацистів, особливо їх капосна знахідка – “євреї

розповсюджувачі тифу”, “євреї – більшовики” може слугувати виправданням дії окупантів. Насправді – військовий час! “Часи були такі, ”– з’являється версія. Однак якщо людина переживає трагедію іншого, співчуває, тоді в неї не виникає бажання вишукувати виправдання – не знали, не бачили, не розуміли.

Нарешті є потреба з’ясувати – чи була та пропаганда вповні німецькою, а чи підтримувана власними антисемітами, і то не лише з боку ОУН, а й з інших впливових кіл, як російських, так і кримськотатарських, церковних? І чи не маємо ми самі деяких подібних стереотипів? Чи не несемо ми самі подібних теорем і схем, задля власного заспокоєння, і власного прилаштування?

Не можемо забувати про той час і ту психологію. Не можемо звинувачувати тих істориків, що подалися до колаборантських часописів, у тому, що вони змушені були писати деякі речі. Спробуємо побачити за тим звичним “колаборантством” важку ситуацію тих людей. Як би ми самі вчинили на їхньому місці? Що було б з нами? Чи опиралися б ми загальносуспільній ситуації антисемітизму й ворожості до “ворогів Рейху”? Спроможні б ми були пронести з честю – ані строки підтримки тому чорному піару?

Водночас, нам треба чітко бачити реальні факти. Приклад – Олена Теліга, яка загинула у Бабиному Яру за намагання слугувати ідеї незалежної держави. Але, в той же час, вона явно була солідарна із антиєврейськими позиціями ОУН, і особливо Д. Донцова, який мав потужний антисемітський рефлекс. Небезпека “ідейного” антисемітизму, традицію якого необхідно перервати, задля нормального сучасності і майбутнього – є очевидною. Серед нас зустрічається іноді якась дивна “повага” до “щирості”, або й заобонності, начебто щирість у людиноненависництві на щось заслуговує. Недовіра до власного розуму та до власних добрих почуттів лишається проблемою й на сьогодні.

У той же час нацисти знали, як важко людині бути злою. Я хотів би у цьому разі згадати вислів Гімmlера: “ми повинні бути безжалісними та діяти без ненависті й емоцій, інакше переживання нас погублять”. Гадаю, що ми потребуємо протилежного підходу. Наука, тим більш історія – наука гуманітаріїв, особливо коли вона займається вивченням історії Голокосту – повинна змінити свій звичний підхід. Вона мусить гуманізуватися, інакше буде викли-

кати відторгнення в людей (як воно, до речі, і відбувається), які хочуть лишити у собі здатність співчувати, або буде і надалі створювати людей-роботів, які легко повірять якщо не в нову расову теорію, то вже принаймні в генну, або в культурну.

Читання, аналіз подібних документів аж ніяк не роблять нас кращими. Навпаки – вони згубно впливають на нашу психіку – тою думкою, яка випливає автоматично: “не може бути диму без вогню”. Або принаймні – якщо вони сміли так брехати, то чому мені не можна? Ми знаємо жажливі приклади, коли вивчення анти-семітської пропаганди нацистів, в радянському КГБ, потім переходило у псевдонаукові праці або й на шпальти газети “Правда”. Ми всі деколи бачимо не надто втішні результати семінарів з історії Голокосту, конференцій, на яких іноді деякі “науковці” поводять себе далеко не кращим чином.

До того ж є потреба перебувати в контексті часу.

Незважаючи на деякі не зовсім коректні і серйозні наголоси Е. Нольте, ми не можемо проходити повз того широкого розгляду проблем Голокосту на тлі сталінських й загальнокомуністичних репресій. Книга Е. Нольте “Європейська громадянська війна (1917 – 1945). Націонал-соціалізм і більшовизм”³ є доволі важливою для України, аби її оминати. Якщо на Заході були відомі злочини комуністів, то наша наука спромоглася на їхнє вивчення лише нещодавно. Сама його думка про те, що Гітлер та взагалі нацисти надто лякалися радянської Росії, є доволі суттєва. Інша справа, що той острах чомусь повернувся на євреїв, що було безглуздо, тим більш у війні з дітьми. Наведу цитату з самого Нольте: “Аушвіц не є прямою відповіддю на ГУЛАГ, але відповіддю, опосередкованою інтерпретацією. Я не казав, що ця інтерпретація брехлива, тому що вважав це зайвим. Тільки ідіот може сьогодні підхоплювати мову про “єврейський більшовизм”⁴.

На жаль, наше суспільство досі так не вважає. На жаль, у нас доволі багато подібних ідіотів, або навіть людей, які вголос можуть сказати про своє бажання вбивати. Якщо сперечання німецьких істориків підняло піну антисемітизму, то що може статися в нас?

Порівнюючи злочини нацизму і комунізму (що для нас природно а іноді й спонтанно), ми повинні пам’ятати, вважає німецький дослідник Ебергард Йекель: “Більшовики закликали до знищення

буржуазії як класу, але не до знищення кожного окремого буржуа й тим більше не жінок та дітей “буржуазного походження”⁵. Хоча практика їх часто-густо була подібною, однак для суспільства все ж таки мало значення те, що мовив Й. Сталін: “Діти за батьків не відповідають”.

У той же час, за словами історика Йоахима Феста, “зрозуміло, що газові камери... були особливо огидною формою масового вбивства, й вони правомірно стали символом техноцистського варварства гітлерівського режиму. Але чи можна насправді стверджувати, що масові ліквідації... стріляниною в потилицю, які було практиковано роками в епоху червоного терору, є чимось якісно іншим?”⁶

У нас тільки починається порівняння злочинів нацистів зі злочинами ГУЛагу. В тому важливому, але дуже обережному порівнянні треба зазначити суттєву річ. Не можна змішувати все в одну купу. Але не можна й проходити повз злочини радянського режиму, тим більш під час Голокосту.

Варто наголосити, що постійне і широке використання Голокосту деякими єврейськими діячами, або діячами Ізраїлю, як роздмухання Великого Міфу вічного, непоборного антисемітизму усього світу – явно політизоване, і явно не має стосунку до історичного підходу. За приклад може слугувати книга С. Авербуха “Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах”⁷. При тому, що карикатури підібрані непогано, ми можемо прочитати надто політизовані, надто несерйозні заяви цього автора про “ненависть” і таке інше. Треба зазначити, що коли ми намагалися разом працювати над цією книгою, автор відмовився подавати подібні карикатури з газети “Правда”. Це при тому, що такі порівняння робилися дуже давно в ізраїльських дослідженнях.

Вислів Е. Нольте про “респектабельну науку”, яка мусить вислухати й іншу сторону, дуже слушний. Але – де в нас та “респектабельна наука”? Невже писання С. Білоконя стосовно двадцяти років “єврейської державності” в Україні в журналі “Сучасність”⁸ можна вважати “респектабельними”? Невже ті купюри з документів, які роблять українські історики для того, аби пристосувати наукові дослідження задля власної (а чи й іноді “офіційної”) концепції, про що пише М. Царинник⁹, можна вважати “респектабельни-

ми”? Скільки вже можна бовтатися в тих націоналістичних, етнічних межах, не розглядаючи проблему з відстані, цілком науково?

Чи створювали події 1937 – 1938 років те антисемітське тло, яке виявилось після вторгнення нацистів? Хіба не пройшли в ті роки чистки, які явно мали національний характер – і серед євреїв в СРСР? Хіба не розцінював Гітлер ті національні чистки як “розуміння” Сталінім проблеми, і хіба не тому було підписано договір Молотова-Ріббентропа?

Шлях гуманізації історичної науки почався у світі давно, але лише нещодавно з’явився в країнах СНД. Треба зазначити, що поки що прижився він надто слабенько. Історики й педагоги, які виховувалися на ідеях протистояння систем і класів, тепер з легкістю перейняли ідеї протистояння націй, культур і цивілізацій. Звідки ж ця ідея віковичної боротьби й протистояння? Хто розробив її найбільш послідовно – безумовно нацисти. Хоча комуністи теж додали своєю “боротьбою класів”. Взагалі – неможливість домовитися, конкуренція до останку, утвердження за рахунок когось – усі ці антигуманні й антиєвропейські психологічні кореляції, котрими просякнуте наше суспільство, саме вони й гальмують вивчення історії Голокосту, яке мало б давати ті плоди, які воно дало у Європі.

Ці плоди можуть виникнути лише в тому разі, якщо ми зуміємо бачити події широко і не лише технологічно. Так як бачить їх п. Марко Царинник в праці “Золочів мовчить”. На мій погляд, поява такої праці в українському часописі, є подією однозначно знаковою. Майже вперше щиро, вільно й неупереджено подано жакливі події золочівського погрому. Майже вперше автор розставляє всі крапки над “і”, вказуючи про той перебіг подій, який досі лишається білою плямою в українській історіографії. Біль автора має слугувати нам за дороговказ.

Е. Нольте закінчує свою книгу далекоглядним передбаченням: “...свідчення про початок справді мирного співіснування, які вже не будуть вводити в оману, з’являться лише тоді, коли в СРСР стануть читати... такі книжки, як “Архіпелаг ГУЛАГ” або ж наукові дослідження, покликані до життя не народно-педагогічними цілями, а питанням про істину”¹⁰.

На жаль, мусимо зазначити, що наразі Україна має лише окремі праці, в яких справді стоїть питання про істину. Крім того, маємо

іноді зворотнє явище – вивчення злочинів комуністичного режиму наштовхується на психологічне неприйняття й суспільства, й влади, й самих гуманітаріїв. Особливо коли це стосується вивчення пропагандистського впливу саме істориків та журналістів.

Вивчаючи нацистські документи, виникає спокуса знайти прості пояснення. Але згадаємо, що саме нацисти вчать підходити до справи легко, однозначно, саме їхня ідея – знаходити швидкі, радикальні, “чоловічі” рішення.

На щастя, історія не настільки проста, як це іноді здається. Дякуючи долі, ми ще маємо час на її вивчення і осмислення.

А. Безансон пише: “В подібних випадках маємо загальне правило. Перша лінія захисту, яку треба зайняти і тримати до кінця у двобої з ідеологічним режимом, – це беззастережна відмова від тієї картини реальності, що він її пропонує. Якщо піти назустріч і погодитися, що в цій картині є “частка правди”, наприклад, припустити, що існують арійці і неарійці й тому, існує “єврейське питання”, усе відразу пропало: волею починає керувати перекручений інтелект. Лишається лише можливість прохати “арійців” вирішувати це “питання” “по-людськи¹¹”...

¹ Безансон А. Бедствие века. – Москва, 2000.

² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины, 1941 – 44 гг. / Сост. А. Круглов. – К., 2002.

³ Нольте Э. Европейская гражданская война (1917 – 1945). Национал-социализм и большевизм. – М., 2003.

⁴ Там само. – С.201.

⁵ Там само. – С.308.

⁶ Там само. – С.402.

⁷ Авербух С. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К., 2005.

⁸ Білокінь С. Двадцять років “єврейської державності” в Україні, 1918 – 1938 рр. // *Сучасність*. – 2004. – №2.

⁹ Царинник М. Золочів мовчить // *Критика*. – 2005. – №10.

¹⁰ Нольте Э. Назв. праця. – С.481.

¹¹ Безансон А. Бедствие века. – М., 2000. – С.40.